

Mihaela Alieta Petrovan

**„Lumina” (אור – or):
sensuri semantice, înțelesuri teologice
și reprezentări iconografice**

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA
Iași, 2022

CUPRINS

Abrevieri	7
Introducere	9
I. PROLEGOMENE METODOLOGICE, SENSURI SEMANTICE ȘI PERSPECTIVE CONCEPTUALE	51
1.1. Semnificațiile specifice ale termenului de „lumină”	51
1.2. Determinări semantice și morfologice	64
1.2.1. Sensul literal al termenului „lumină”	69
1.2.2. Simbolistica luminii	70
1.2.3. Lumina ca metaforă	72
1.3. Înțelesul iudaic al luminii – relația dintre <i>lumină</i> și <i>YHWH</i> în concepția antică a israeliților	76
1.4. Înțelesurile patristice ale luminii	83
1.4.1. Sfântul Vasile cel Mare	84
1.4.2. Sfântul Chiril al Alexandriei	90
1.4.3. Sfântul Dionisie Areopagitul	91
1.4.4. Sfântul Maxim Mărturisitorul	93
1.4.5. Sfântul Simeon Noul Teolog	94
1.4.6. Sfântul Grigore Palama	100
1.4.7. Lumina și întunericul luminos – perspective mistice	102
1.5. Receptarea luminii în scrierile unor oameni de știință	112
Concluzii	119
II. ÎNȚELESURI TEOLOGICE	123
2.1. Categoriile de lumină	123
2.1.1. Lumina necreată (spirituală)	123
2.1.1.1. Natura luminii dumnezeiești în viziunea Sfinților Părinți	128
2.1.1.2. Lumina inteligibilă a îngerilor și a sfinților	132
2.1.2. Lumina creată (sensibilă)	139

2.1.2.1. Natura luminii fizice	144
2.2. Lumina dumnezeiască în Vechiul Testament – manifestare a Slavei dumnezeiești	150
2.3. Înțelesuri luminii în filosofii religioase.....	160
2.4. Înțelesurile luminii în sfera științei	167
2.5. Teologia vederii luminii în timp și în veșnicie	171
Concluzii	175
III. REPREZENTĂRI ICONOGRAFICE.....	179
3.1. Sensul și conținutul icoanei ortodoxe	179
3.1.1. Temeiul scripturistic al icoanei	183
3.1.2. Icoană sau idol.....	184
3.1.3. Canoanele icoanei și scopul lor	189
3.1.4. Imaginea ca simbol	194
3.2. Icoana – întruparea Luminii.....	202
3.2.1. Date generale despre icoane	209
3.2.2. Determinarea imaginii iconografice	211
3.2.3. Hristos – prima icoană.....	217
3.2.4. Lumina: nimbul și mandorla	221
3.2.5. Culorile- semnificația și raportul lor cu lumina în cadrul Iconografiei	225
3.3. Funcția luminii în revelare și reprezentare	239
3.3.1. Revelarea luminii	239
3.3.2. Reprezentarea luminii în iconografie.....	241
3.3.3. Expresia grafică a lui YHWH	245
Concluzii	247
Concluzii finale.....	251
Bibliografie	257

INTRODUCERE

În Vechiul Testament, lumina este asociată cu Dumnezeu și cuvintele Lui cu mântuirea, cu bunătatea, cu adevărul, cu viața, lumina cea veșnică a Lui fiind mediul creației. Importanța temei este dată de faptul că lumina reprezintă un atribut al lui Dumnezeu care dezvăluie diferite aspecte ale caracterului Său, sursa vizibilă fiind soarele. Există două tipuri de lumină în Vechiul Testament: *lumina necreată* și *lumina creată*, dată de corpurile cerești (soarele, luna și stelele), acestea fiind cele care permit reglarea vieții¹.

Volumul are ca punct de pornire prezentarea și întemeierea lexicului אוֹר ('*or*) – *lumină*, definirea conceptelor fundamentale legate de aria semantică a termenului, argumentarea poziției în raport cu studiile de specialitate, prelucrarea critică a bibliografiei și nu în ultimul rând, prezentarea, descrierea și interpretarea datelor și exemplelor, prin evidențierea contribuției personale. Este cunoscut faptul că, în toate limbile, originea multor cuvinte s-a pierdut complet². Scopul principal a fost identificarea sensurilor cuvintelor care urmăresc așezarea temei *luminii* ca manifestare a lui Dumnezeu în diferite episoade biblice, precum și puterea omului de cunoaștere a Lui în *lumină* prin capacitatea vizuală de experiență a energiilor necreate ale lui Dumnezeu, care se manifestă în umanitate și în cele din urmă, redarea luminii în iconografie și în contextul inter-disciplinar (filozofie, fizica cuantică, medicina-microbiologia).

¹ E.R. ACHTEMEIER, „Jesus Christ, the Light of the World: The Biblical Understanding of Light and Darkness,”. *Interpretation* 17.4 (1963): p. 6.

² Terry M. SPENSER, *Biblical hermeneutics. A treatise on the interpretation of the Old and New Testaments* (Cincinnati/ New York: Cranston & Stowe/ Phillips & Hunt, 1890), p. 179.

Unghiul de abordare utilizat este de factură analitică și sistematizare teologică.

Structura cărții

Structurat în trei părți, volumul este precedat de o secțiune de *Preliminarii metodologice*, în care am prezentat metodele de abordare, reperele semantice și terminologice, precum și premisele biblice, patristice și cele din literatura de specialitate. Sfânta Scriptură poate fi citită ca un act cultural, dar ea a fost scrisă pentru ca lectura ei să provoace un răspuns al omului în fața chemării lui Dumnezeu. Omul antic gândea în paradigme considerabil diferite de cele ale omului modern. Conducătorii politici aveau ei înșiși un important rol sacerdotal sau cel puțin funcționau în strânsă legătură cu viața religioasă. Și omul antic, care poate fi definit eminentemente drept *homo religiosus*³, era chemat să-L cunoască pe Dumnezeu și întreaga Sa creație prin intermediul acestei substanțe sacre, numite *lumină*, create pentru a servi drept temelie întregii vieți pământene și cerești.

Lumina este vehiculul prin care omul cunoaște Universul. Razele de lumină provin în Univers de la orice astru (cea mai mare parte a lor fiind situați la ani-lumină de Pământ) și în micro-cosmos de la emisia fotonilor de către atomi (ce conțin informațiile despre momentul emisiei acestora și al întregului proces în sine). Prin lumina fizică ne este accesibilă și lumea prezentă, în care trăim și trecutul Universului din epoci îndepărtate, căci o parte din istoria lui este imprimată în lumină. Lumina fizică mijlocește întâlnirea omului cu Universul, transportând depărțările lui nevăzute miliarde de ani lumină, până la suprafața lentilelor de observație, dând mărturie despre structurile și dinamica lui⁴. Fără lumină, ochiul nu ar mai avea nicio utilitate. Evreii credeau că înțelepciunea vine

³ Francisca BĂLTĂCEANU și Monica BROȘTEANU, *Biblia după Geneză* (București: Humanitas, 2017), p.56.

⁴ Sorin MIHALACHE, *Lumina Celui Nevăzut. O privire teologică în raționalitatea Creației și teoriile științifice recente despre Univers*, vol. 1 (Iași: Ed. Universității Alexandru Ioan Cuza, 2016), 372-371.

din vedere, drept urmare considerau că vederea luminii are o importanță deosebită în dobândirea înțelepciunii.

Debutul lucrării este marcat de un studiu introductiv dedicat termenului de *lumină*, lexemul אור (*or*) fiind analizat din perspective etimologice, semantice, morfologice, istorice, cognitive și nu în ultimul rând, comentariile pe text, punctându-se aspectele lexicologice specifice. Într-adevăr, minunea este că suntem capabili să urmărim etimologia unui cuvânt pe o perioadă atât de întinsă de timp. Scriptura Vechiului Testament întru-chipează în mod substanțial toate rămășițele limbii ebraice, iar atunci când întâlnim un cuvânt destinat cercetării din întreaga literatură existentă, putem fi deseori încurcați să știm semnificația exactă pe care a fost destinat să o transmită⁵. Învățătura despre *lumină* a fost indicată în linii generale în Vechiul Testament, insistându-se cu precădere pe relația sau legătura lui Dumnezeu și lumina⁶ în mentalitatea vechilor israeliți. Dumnezeu a stabilit ordinea și în cadrul ordinii, toate lucrurile legate între ele în funcție de modul în care sunt conectate. Întâia lucrare înfăptuită de Dumnezeu a fost aceea de a crea Lumina, risipind întunericul inerent. Niciodată nu am văzut că întunericul scoate lumina din existență, ci ni se spune că lumina și întunericul nu au părtaşie una cu cealaltă⁷. Citind cu atenție Sfânta Scriptură identificăm cu ușurință mai multe concepte veterotestamentare care poartă o importanță teologică imensă, cum ar fi: *legământ*, *dreptate*, *neprihănire*, *milă și dragoste* etc. Un termen care, de departe parcă le întrece pe toate, este termenul de *lumină*, care cuprinde pe lângă înțelesurile omenești și atributele divine, fiind mereu asociat cu *lumina lui Dumnezeu*⁸, făcând trimitere către slava Lui. În multe locuri ale Sfintei

⁵ SPENSER, *Biblical hermeneutics*, 179.

⁶ Introducerea cărții *Lumină din lumină*, scrisă de Mary Ann Meyers și Gerald O'Collins, oferă o distincție utilă între trei opțiuni privind relația specifică a realității fizice cu realitatea metafizică indicată prin utilizarea termenului אור în textul Vechiului Testament. Există o relație metaforică (așa cum este articulat de Meyers & O'Collins) între אור și YHWH, explicată în cadrul datelor lexicale. Joel D. RUARK, *The Theological Significance of Light (אור) in the Old Testament: An Applied Cognitive Linguistic Study* (Stellenbosch University, 2017), 145-153.

⁷ William EPPS, *In Search Of: Old Testament – Solid Foundation* (Bloomington: AuthorHouse, 2015), 1.

⁸ RUARK, *The Theological Significance of Light*, 10.

Scripturi, Domnul Dumnezeu este numit *Lumină* sau este identificat cu aceasta.

În efectuarea analizei s-a insistat asupra textelor în care se regăsește termenul *lumină*, scopul acestor comparații a fost acela de a observa dacă sensurile termenului s-au păstrat întocmai sau au suferit mai multe modificări pe parcursul scurgerii timpului. Cartea își propune o ipoteză de lucru prin care să determine un set de principii metodologice pentru un posibil studiu viitor care să dezvolte o teologie mai precisă și mai aprofundată despre *lumină* în Vechiul Testament. Tema *luminii* a fost introdusă în cercetarea teologică românească de părintele Dumitru Stăniloae⁹. Tratatul acestui subiect a fost generată, în parte și de descoperirile științifice, din domeniul fizicii cuantice, care nu fac altceva decât să întărească ceea ce Biserica a susținut de-a lungul vremii: *suntem lumină, fii ai luminii și ne întoarcem la Lumină*.

Capitolul introductiv al acestei teze demonstrează faptul că opinia științifică, privind conceptul de *lumină* în Vechiul Testament s-a schimbat în ultimii cincizeci de ani de la publicarea TDOT¹⁰. În plus, față de nașterea unei noi abordări în lumina acestor evoluții, este necesară o explicație nouă și cuprinzătoare a conceptului de *lumină* în BH, care utilizează instrumente de cercetare pentru a oferi un model exegetic complex al lexemului אור (*or*) și nu doar o simplă analiză filozofică¹¹.

*Lumina*¹² reprezintă un simbol universal al dumnezeirii, trăirii și cunoașterii pentru toate neamurile și religiile. Universul se dezvoltă în

⁹ Dumitru STĂNILOAE, *Iisus Hristos, lumina lumii și îndumnezeitorul omului* (București: Anastasia, 1993), 53.

¹⁰ G.J. BOTTENVECK și H. RINGGREN (ed.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, trad. J.T. Willis (1974).

¹¹ RUARK, *The Theological Significance of Light*, 145-153.

¹² Încă din copilărie am fost fascinată de lumină, de importanța ochilor și a vederii în viața omului, de diferitele procese fizice din Univers în urma cărora se emite lumina, de descoperirea lui Dumnezeu în lumină, de lumina redată prin iconografia bizantină, fascinant părăndu-mi-se nimbul sfinților, de la vârste foarte fragede. Pe parcursul anilor de studiu, dorința de a descoperi cât mai multe informații despre lumină, respectiv izvorul sau sursa luminii, a fost accentuată punând mereu noi întrebări și căutând noi și documentate răspunsuri. Astfel, deși acest studiu își găsește punctul de plecare în domeniul cercetării științifice, el urmează traseul teologic și este clasificat drept discurs teologic. Începând cu implementarea acestei cercetări, direcțiile utile de incursiune s-au dovedit a fi interdisciplinare, fiind necesare pe lângă abordarea teologică, semantică, iconografică și o abordare filosofică, precum și aplicarea teoriilor lingvistice pentru o problemă teologică, prin textul biblic.

lumină. În lumină se dezvăluie lumea. Mentea în lumină cuprinde scânteierile nevăzutului, iar chipurile și culorile se descoperă tot în lumină. Cuvântul Lui Dumnezeu este Lumina care stă la temelia creației, a omului și a Împărăției Cerurilor. Învăluirea în Cuvântul lui Dumnezeu duce la găsirea sensului existenței umane. Cel dintâi Cuvânt al lui Dumnezeu a fost rostit în momentul în care a creat lumina (Fc. 1, 3). Atunci Însuși Dumnezeu a catalogat lumina ca fiind bună (frumoasă) (Fc. 1, 4).

Russel R. Reno spune că „nu ar trebui să gândim în termeni de lumină inițială, ca și când ar fi existat raze de lumină înainte de a crea soarele”, ci cel mai probabil ar merita înțeleasă ca atare, adică „Lumina înțelepciunii divine”¹³ (care își are obârșia în *Cuvântul lui Dumnezeu*, prin care toate s-au făcut de-a lungul istoriei) din aceste prime trei zile ale creației. *Cuvântul lui Dumnezeu* este în mod ființial Lumină, asemenea rodului invariabil al unei firi inalterabile și asemenea unui bun inalterabil¹⁴. După ce Dumnezeu a adus la existență natura luminii, abia pe urmă, a creat luminătorii în ziua a patra. Aceștia aveau rolul de a transporta lumina prim-născută. Soarele ca luminător și emițător al luminii materiale este considerat simbol și termen comparativ pentru lumina necreată. Lumina dumnezeiască este dimensiunea vizibilă a dumnezeirii, a energiilor necreate sau a harului prin care Domnul Dumnezeu Se revelează, făcându-Și cunoscută existența. Creștinismul nu este doar o disciplină academică, ci este o realitate. Creștinismul este însăși viața, lumina. Lumina necreată depășește atât cele sensibile cât și cele inteligibile. Lumina primei zile era *esența* însăși a luminii nevăzute, iar lumina zilei a patra era purtată de corpurile astrale. Actul creator se manifestă în cadrul luminii și în irumperea continuă a energiilor divine necreate. Lumina necreată transcende atât cele sensibile cât și cele inteligibile. Întunericul și noaptea nefiind create, seara și dimineața marchează succesiunea momentelor. În discursul vechi-testamentar, există o relație strânsă între întuneric și lumină. D. Bonhoeffer vede legătura dintre întuneric și neformabilitate a fi atât de integrantă, încât atunci când Dumnezeu a vorbit despre lumină în ființă, prima lumină a început deja să ordoneze haosul și să dezvăluie

¹³ Russell R. RENO, *Geneză* (Grand Rapids: Brazos Press, 2010), 46.

¹⁴ Sf. CHIRIL AL ALEXANDRIEI, *Comentariu la Evanghelia Sfântului Ioan*, în PSB 41, trad. de Dumitru Stăniloae (București: IBMO, 2000), 79.

forma¹⁵. Lumina divină este intangibilă, așa că numai intelectul o poate înțelege.

Lumina primară ne apare ca revelare a Feței lui Dumnezeu. Origen considera că în lumina izvorâtă din slava divină, „fața lui Moise era strălucitoare, însă fii lui Israel n-o puteau vedea”¹⁶. Lumina inițială menționată de paginile scripturistice ale cărții *Facerea* este mediul creației. Paul Evdokimov identifică lumina primordială cu strălucirea Sfintei Treimi, care prin manifestarea energiilor Sale necreate se împărtășește luminii în cadrul actului creației. Aceasta e lumina dumnezeirii, strălucirea și slava Sa cerească, din veșnicie, ca Dumnezeu¹⁷. Lumina divină transcende natura și spațiul luminii create. Ea este vie, fiind o formă de iubire care transmite bucurie.

Considerăm că interpretarea Sfintei Scripturi nu se rezumă la o interpretare subiectivă sau aplicând un șablon hermeneutic asupra textului sacru, ci permițând exprimarea inspirată a autorilor inspirați. Prin cercetări în biblioteci, arhive, contacte și discuții pe această temă și planuri de idei, prin diverse colaborări, am încercat să accesăm o bibliografie completă și actuală. Intenția noastră este marcată de evidențierea axei lucrării prin susținerea unui plan performant de idei, de actualitate academică. S-a apelat la exegeza Sfintei Scripturi, la învățăturile Sfinților Părinți ai Bisericii, precum și la materiale teoretice, la studii ale canonului grafic și la elemente de iconografie. S-a încercat utilizarea resurselor optime, implicit evaluarea lor din perspectiva temei alese, respectiv tema *luminii* din primele etape ale creației.

Lucrarea este structurată pe trei capitole. În capitolul I, *Prolegomene metodologice și sensuri semantice și conceptuale*, s-a prezentat etimologia cuvântului *lumină*, metodele utilizate, analiza morfologică, semnificațiile semantice și nu în ultimul rând, comentariile pe text, punctându-se aspectele lexicologice specifice. Etimologic, termenul ebraic אור (*or*) –*lumină* are o arie semantică destul de extinsă. Joel D. Ruark prin studiile efectuate, va include date complete referitoare la lexemul אור (*or*) (atât

¹⁵ Dietrich BONHOEFFER, John W. DE GRUCHY și Douglas S. BAX, *Creation and Fall: A Theological Exposition of Genesis 1-3* (Minneapolis: Fortress Press, 1997), 24.

¹⁶ Origen, *Omilia la Cartea Numeri*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești 6*, trad. De Teodor Bodogae et alii., (București, IBMO,1981), 115.

¹⁷ Paul EVDOKIMOV, *Iubirea nebună a lui Dumnezeu* (București: Anastasia, 1973), 43.

formele nominale, cât și verbale, precum și substantivul derivat אמאור (*mor*) – „luminare”), luând în considerație și נגה (*ngh*)– „să strălucească”, נור – (*nvr*) „lampă” și alte lexeme înrudite. Procesul de construire a acestui model de cercetare va încadra date semantice aplicabile obținute din utilizarea acestor termeni, derivate din datele care guvernează procesele cognitive consistente și logice care guvernează utilizarea acestui lexem în BH.¹⁸ Cuvântul *kavod*, spre exemplu, semnifică nu doar realitatea obiectivă a lucrurilor caracterizate de putere, ci și sentimentul care însoțește experiența pe care o trăim atunci când ne referim la o persoană sau un obiect care inspiră respect.

Am insistat asupra textelor în care se regăsește termenul *lumină* din Vechiul Testament, extras din BH, BV și LXX, încercând să găsim sensuri specifice, prin argumentare biblică, prin argumentare istorică, argumentare etimologică și logică a textului. Intenția noastră a fost de a cerceta atât scrierile din limba ebraică, care se referă la termenul de *lumină*, cât și traducerile din limbile latină și greacă, pentru a se putea observa dacă sensurile termenului s-au păstrat întocmai sau au suferit unele modificări pe parcursul scurgerii timpului. Chiar și o lectură ocazională a Vechiului Testament demonstrează că scriitorii evrei antici concep în mod clar un fel de relație concretă între *lumină* și *YHWH*, iar natura acestei relații nu este deloc clară la o primă privire asupra textului. De exemplu, Psalmistul scrie că „YHWH este lumina mea” (Ps. 26,1). Când Psalmistul atașează substantivului sufixul pronominal personal *-lumina mea* -indică o lumină interioară deținută de Psalmist, adică ceva într-un fel intrinsec umanității, sau se referă la ceva extern sau extrinsec autorului, cum ar fi o lampă sau un fel de flacăra pentru a lumina calea care urmează¹⁹.

Teza se focalizează pe descoperirea semnificațiilor semantice ale termenului de *lumină* ce impun o abordare deosebit de prudentă și în același timp laborioasă, date fiind începuturile atât de îndepărtate în utilizarea acestui termen. Limba este un mediu prin care un vorbitor comunică ceva în lumea experienței sau gândirii unui ascultător²⁰. Lingvistul francez

¹⁸ RUARK, *The Theological Significance of Light*, 11.

¹⁹ RUARK, *The Theological Significance of Light*, 11.

²⁰ Eugene Nida s-a referit la relația dintre lingvistică și studii biblice în „Implicații ale lingvisticii contemporane pentru bursă biblică”, *Journal of Biblical Literature* 91 (1972):

Emile Benveniste sugerează că limbajul se bazează pe două tipuri de entități: *entitățile semiotice* (adică semnele) și *entitățile semantice* (purtătorii sensului). Semnele sunt unități distinctive și combinatorii într-un sistem specific: *sunete* (foneme) în cadrul sistemului fonologic, *cuvinte și părți de cuvinte* (morfeme) în sistemele lexicale și *modele gramaticale* (frazе) în cadrul sistemului sintactic. Semnele devin entități semantice atunci când sunt atașate de sens, nu pot fi separate în exercițiul limbajului. Elementele limbajului alcătuiesc un cod de semne care indică sensul: folosind termeni psihologici, putem spune că limbajul implică imagini și concepte atâta timp cât ne amintim că acestea sunt mediate de cuvinte²¹.

Pentru a discerne modul în care vechii israeliți au înțeles conceptul de אור (*or*), trebuie analizat felul prin care termenul este utilizat în contexte lingvistice reale. Așa cum sunt utilizate, modelele observabile de frecvență și utilizare reflectă diferite grade de încorporare mentală și, prin urmare, oferă un mijloc legitim de reconstruire a înțelegerii vechilor israeliți. Acuratețea acestui proces de reconstrucție depinde direct de faptul că analistul are suficiente informații istorice, culturale, geografice, socio-politice pentru a interpreta corect unitățile simbolice ale limbajului. Acest tip de analiză lingvistică devine extrem de important atunci când se investighează o limbă moartă, în care nu mai este posibil să se acceseze direct vreun vorbitor al acelei limbi sau membri ai acelei culturi specifice. Punctul de plecare al acestei teze va fi construirea, prin analiza datelor lexicale, a unui model conceptual simbolizat al lexemului אור (*or*) în Vechiul Testament, în lumea antică a Israelului²².

O primă semnificație este derivată din verbul *șakan* – cu sensul de *a locui într-un cort, a sălășlui*, de care e legat etimologic și substantivul

73-89. În pregătirea acestui capitol, ne-am bazat foarte mult pe Charles E. REAGAN și David STEWART (eds.), *The Philosophy of Paul Ricoeur: An Anthology of His Works* (Boston: Beacon, 1978). Referințele la vorbire ca mediu pentru limbaj sunt utilizate pentru comoditate; alte medii sunt posibile, iar o mulțime de limbaje, de semne reflectă un sistem complet dezvoltat. Pentru un glosar complet al terminologiei lingvistice a se vedea Mario A. PEI, *Glossary of Linguistic Terminology* (New York: Universitatea Columbia, 1966); Mario A. PEI și Frank GAYNOR, *A Dictionary of Linguistics* (Totowa: Littlefield, Adams, 1969); sau, cu mai multe detalii, David CRYSTAL, *Un dicționar de lingvistică și fonetică* (Oxford: Blackwell, 1985).

²¹ Emile BENVENISTE, *Essays on General Linguistics* (Coral Gables: University of Miami, 1971).

²² RUARK, *The Theological Significance of Light*, 18.

II. ÎNȚELESURI TEOLOGICE

2.1. Categoriile de lumină

2.1.1. Lumina necreată (spirituală)

La creație, momentul primar al activității artistice a lui Dumnezeu, nu se pune problema de a face artă figurativă. Dumnezeu a făcut totul – culorile, formele, structurile – numai conform voinței Lui (Apoc. 4, 11). Dumnezeu este primul artist abstract. Fără modele sau tipare, Dumnezeu a făcut totul din nimic³⁵⁴, toate lucrurile vizibile și invizibile. El a inventat culorile, legile geometriei, formele animalelor. Lucrările Lui sunt atât de variate și, abia acum înțelegem, atât de complicate încât sunt uimitoare³⁵⁵.

Majoritatea savanților sunt de acord că *Facerea 1* are forma unei narațiuni. În primul rând, nu are paralelismul sau linii repetate cu același înțeles, caracteristic poeziei ebraice. În al doilea rând, evenimentele din diferitele zile sunt conectate folosind verbe, ceea ce caracterizează o narațiune³⁵⁶. Crearea luminii și a luminilor cerești în prima zi a creației este denumită în general „creația luminii” (Fc. 1, 3-5). Cu toate acestea, Mark Smith s-a întrebat recent dacă lumina este de fapt creată și preferă să aibă în vedere aici, mai degrabă o lumină divină necreată, primordială. El observă că lumina nu este explicată în mod clar, că ea a fost creată și compară lumina cu care YHWH este înfășurat într-o lumină emanată (Ps. 103, 2).

³⁵⁴ Sfântul Ioan Gură de Aur, în *Omiliile la Facerea* arată motivul aducerii în ființă a luminii: „După cum la facerea lumii, când la porunca Stăpânului, a fost adusă la ființă lumina aceasta materială s-a ascuns întunericul acesta văzut, tot așa și acum lumina cea spirituală a alungat întunericul înșelăciunii și a condus la adevăr pe cei rătăciți.” SF. IOAN GURĂ DE AUR, *Omiliile la Facerea*, 25.

³⁵⁵ VEITH, *Starea Artelor*, 187.

³⁵⁶ BENTHIEN, *The Creation Days in Genesis*, 22.

Cu toate acestea, faptul că Dumnezeu declară: „Să fie lumină!”, urmată de afirmația: „și a fost lumină”, nu poate însemna decât că ceea ce altădată nu exista, acum este, adică avem aici un act al creației³⁵⁷.

Referatul din cartea *Facerea* 1 totuși nu este o narațiune tipică. Nu implică niciun vorbitor sau observator uman, ci doar pe Dumnezeu. Narațiunea este supusă într-un mod foarte modelat, care implică mai multe expresii repetate: „Și Dumnezeu a spus”, „Și Dumnezeu știa că era bine”, „Și a fost seară și a fost dimineață”. Trebuie remarcat faptul că fraza ebraică „și a fost atât de”, nu implică în modul imediat, ci mai degrabă s-ar traduce cu „și așa s-a întâmplat”. Limba folosită descrie faptul că Dumnezeu nu a realizat creația prin natură tehnică, chiar și pentru standardele evreiești³⁵⁸.

Cunoașterea lui Dumnezeu se realizează prin lumina necreată sau harul dumnezeiesc, existând o distincție clară între Ființa divină întru totul transcendentă și inaccesibilă și energiile divine necreate³⁵⁹. O teofanie sau revelație divină este actul revelator al lui Dumnezeu care ni se arată în, și prin lumină.

Lumina necreată este energia divinității, „fără început, viața lui Dumnezeu în Tremie”³⁶⁰, însă era o lumină inexprimabilă în cuvinte care pătrundea totul (Lc. 60, 19 și Apoc. 21, 23). Aceasta era lumina eternă a chipului Celui Preaînalt – o Lumină, o Dumnezeire, o Frumusețe³⁶¹. Datorită luminii soarelui, natura devine admirabilă. Însă când Lumina Lui Dumnezeu luminează pe un om, ea îl transfigurează într-un mod minunat: fețele cele mai banale, desfigurare de păcat, în rugăciunea de pocăință, se luminează cu Lumina și se văd fețe tinere și chiar frumoase³⁶².

Dumnezeul cărții *Facerea* este înfățișat, în primul rând, ca Dumnezeu Creator. El nu intră în scenă ca toate celelalte personaje. Prima sa intervenție constă în crearea cadrului. El apare astfel ca fiind atât creator, cât și coordonator și stăpân al lumii și al ființelor pe care le-a creat³⁶³.

³⁵⁷ John DAY, *From Creation to Babel: Studies in Genesis 1:11* (New York: Bloomsbury Publishing, 2013), 10-11.

³⁵⁸ BENTHIEN, *The Creation Days in Genesis*, 22.

³⁵⁹ ARHIMANDRITUL SOFRONIE, *Mistica vederii lui Dumnezeu*, 116.

³⁶⁰ ARHIMANDRITUL SOFRONIE, *Mistica vederii lui Dumnezeu*, 132.

³⁶¹ Sf. NICOLAE VELIMIROVICI, *Credința poporului lui Dumnezeu – o explicare a Crezului*, trad. de Diana Potlog (București: Sophia, 2001), 23.

³⁶² ARHIMANDRITUL SOFRONIE, *Mistica vederii lui Dumnezeu*, 132.

³⁶³ BĂLTICEANU și BROȘTEANU, *Biblia după Geneză*, 77.

Primele cuvinte din Evanghelia după Ioan, „La început era Cuvântul”, erau citite în vechile traduceri slavone drept „veșnicie”. Prin aceasta se înțelege existența veșnică a Cuvântului³⁶⁴. Lumina fiind una cu iubirea dumnezeiască și cu totalitatea bunătăților, nu are în ea nicio neliniște, nicio grijă, nicio patimă egoistă. Lumina dumnezeiască nu e o simplă cunoaștere teoretică, ci simțirea de a avea totul. E seninatate și bucurie, pace și blândețe, smerenie și îndelungă răbdare, lumina milei și a faptelor bune³⁶⁵. Neexistând un focar de lumină, ea pătrunde totul³⁶⁶. Lumina dumnezeiască dă viață tuturor și îmbrățișează toate cele existente. Deși pentru ea nu există noțiunea de loc, de volum, totuși, ea este prezentă peste tot în spațiu. Luminat de această lumină, omul trăiește experiența învierii, ca pe o gustare a fericirii viitoare³⁶⁷.

După ce au spus că Dumnezeu este infinit și veșnic, oamenii au simțit necesitatea de a spune ceva despre existența și activitatea Lui. Pentru a evita gândirea că Dumnezeu este inactiv până în momentul în care a început să ne creeze lumina și lumea, au încercat să se gândească la El ca și la o Creație veșnică. Dar este la fel de imposibil pentru om să se gândească la crearea lui Dumnezeu veșnic, așa cum este imposibil să ne gândim la a nu crea veșnicia. În niciun fel înțelept nu putem intra în infinitul și în eternitatea lui Dumnezeu cu concepțiile noastre umane. Nu știm nimic din existența și activitatea lui Dumnezeu în transcendența sa, în Ființa Sa interioară. Avem de-a face doar cu cele cunoscute a lui Dumnezeu. Dar cunoașterea lui Dumnezeu este prezentarea Lui de Sine, intrând în sfera gândirii și activității omului, adică acționând în condițiile de *timp și spațiu*. Toate revelațiile lui Dumnezeu sunt o intervenție a Sa, în condițiile din viața umană. Prin Iisus, Dumnezeu a intrat cel mai deplin în acțiunile vieții omenești și prin Iisus se realizează în mod deplin revelația lui Dumnezeu³⁶⁸.

Nici un alt mod de a reprezenta divinitatea nu ar putea transmite minților finite o idee inteligentă despre natura ei. „Cine poate cunoaște atingerea Celui Atotputernic?” Cel mai mult ce putea face Dumnezeu însuși comunicând omului conceptul de dumnezeire inefabilă a fost

³⁶⁴ CHIRILĂ,,Teologia luminii în Vechiul Testament,” 57.

³⁶⁵ STĂNILOAE, *Iisus Hristos lumina lumii*, 271.

³⁶⁶ Leonid USPENSKY, *Teologia icoanei în Biserica Ortodoxă* (București: Anastasia, 1994), 148.

³⁶⁷ ARHIMANDRITUL SOFRONIE, *Mistica vederii lui Dumnezeu*, 132.

³⁶⁸ GARVIN, *What the Bible teaches*, 9. <http://hdl.loc.gov/loc/gdc/scd0001.00142425750>.

să-i ofere o imagine de sine antropomorfă.: „Cuvântul s-a făcut trup” (In 1, 14). Cu toate acestea, în această afirmație înaltă, o perspectivă mai profundă vede că „antropomorfismul” nu își epuizează sensul. Dumnezeu a vorbit, dar ar trebui să ne întrebăm cui a vorbit El? De asemenea, se poate observa că de fiecare dată când un cuvânt este derivat din YHWH, există o mișcare imediată în haos, de parcă cuvântul însuși ar fi de natură creatoare. Doctrina Logosului personal nu era necunoscută teologiei Vechiului Testament de mai târziu.

Soarele era un corp de lumină perfect lucrat și desăvârșit, deși până atunci, lumina lui era interceptată doar de vaporii pământului, care erau împrăștiați prin porunca divină. Dar limbajul lui YHWH afirmă că lumina a fost chemată la existență, nu numai ca și aparență. Sfânta Scriptură afirmă în mod explicit că lumina era, adică a început să existe, nu numai să fie vizibilă. O schimbare a acestui punct de vedere ar fi, de exemplu, că soarele și luna au fost create în același timp, dar nu au devenit vizibile până în ziua a patra. Aceste terorii trebuie, de asemenea, respinse, pentru că în versetul 1 ni se spune despre corpurile cerești că au fost create la început, în versetele 16 și 17, care afirmă că până în ziua a patra nu au existat surse de lumină pe pământ. Cerințele textului, precum și informațiile științelor fizice, ne informează că lucrarea primei zile a fost producția inițială de lumină în întregul Univers și în special în întregul nostru sistem planetar (Kalisch, Lange, Delitzsch, Dawson). Și Sfântul Augustin susține că această Lumină era independentă de soare și de lună. Presupunem că lumina a fost produsă atunci pentru prima dată, fiind un tip sau o stare a materiei și nu un element sau o substanță separată, așa cum se credea la un moment dat³⁶⁹.

Referatul cărții *Facerea* conține precizarea că Dumnezeu a zis: „Să fie Lumină!” „Să fie!” face ca bunăvoința Lui Dumnezeu să fie de fapt cunoscută, căci Domnul este Cel Care hotărăște întocmai, iar lumina care este așezată la temelia Creației are multe semnificații deosebite, trei dintre înțeleșurile luminii fiind: cel propriu-zis, de lumină vizibilă, cel de lumină a înțelegerii și un înțeleș mai cuprinzător, lumina ca atribut hristologic.

Luminozitatea este pur și simplu rezultatul incandescenței, deși știința luminii nu poate explica exact ce modificări sunt aduse constituenților sau ce modificări sunt aduse moleculelor corpului, prin încălzire. Orice corp solid poate fi aprins prin încălzire la 700° și chiar 800° Fahrenheit.

³⁶⁹ <https://biblehub.com/genesis/1-3.htm> (accesat pe 20 mai 2020).

Orice lichid care poate absorbi o cantitate mare de căldură emite și lumină. Gazele par incapabile să strălucească, deși fenomenele bruște de condensare dezvăluie proprietăți de producere a luminii, în compoziția lor. În ceea ce privește modul în care lumina din corpurile incandescente este transmisă ochilor, se poate spune că teoria lui Pitagora și Newton asupra particulelor mici, imperceptibile de materie luminoasă, care sunt emise în mod constant de la suprafața lor către ochi, s-a dovedit a fi eficientă în comparație cu cea a lui Descartes, Huygens și Euler, care explică fenomenul de percepție a existenței în toate spațiile interstițiale ale corpurilor de eter infinit rarefiat. El este aruncat în undele corpurilor de lumină atunci când atmosfera este făcută să vibreze de corpurile sonore. Dar, indiferent de teoria adoptată pentru a rezolva misterul transmisiei, emanației sau undulației sale, nu se poate deduce din crearea luminii că a fost de fapt evoluția masei întunecate a planetei noastre (și posibil a altor corpuri din sistemul nostru solar) a acelei materii luminoase care furnizează lumina. Pare inutil să adăugăm că nu ar fi putut fi nici focul subteran care a produs rocile geologice³⁷⁰. Astfel, există suficiente motive să credem că lumina, căldura și electricitatea sunt variații ale aceleiași forțe.

Lumina are nevoie de o sursă, dar această sursă nu trebuie să fie doar soarele, luna sau stelele. Alte surse sunt focul, fulgerele, lumina incandescentă, luminile fluorescente de neon, insectele luminoase, cum ar fi viermii strălucitori și fulgii, etc. În Scripturi găsim de asemenea, multe exemple de lumină fără soare, provenită dintr-o sursă supranaturală. Cele mai multe dintre ele sunt legate de slava lui Dumnezeu, care în Sfânta Scriptură este de obicei revelată ca lumină și uneori ca foc. Acest lucru nu este surprinzător, așa cum Scriptura ne spune că Dumnezeu este lumină (I In 1, 5; 8, 12) și că Dumnezeu este un foc mistuitor (Deut. 4, 24; Evr. 12, 29). Plantele create în ziua a treia își generau energia prin procesul de fotosinteză. Clorofila din celulele plantelor absoarbe undele albastre și roșii și în special cele de culoare verde, transformând dioxidul de carbon. Întrucât exista deja o sursă de lumină separată de cea a soarelui, care încă nu fusese creat, plantele aveau lumina necesară vieții, încă din a treia zi.

Sfântul Ambrozio spune că „Dumnezeu este Ziditorul luminii, iar sălașul și pricinuitoarea întunericului este lumea. Însă într-astfel de chip a rostit lumină bunul Ziditor că însăși lumea o scoate la iveală, scaldând-o în lumină și chipul ei îl împodobeste. Văzduhul s-a luminat pe dată și

³⁷⁰ <https://biblehub.com/genesis/1-3.htm> (accesat pe 20 mai 2020).

întunericul s-a înfricoșat de limpezimea luminii celei noi. I-a pus stavilă strălucirea luminii revărsate asupra lumii întregi și l-a cufundat pe dată ca într-o prăpastie. În chip prea frumos și potrivit a zis: «Se făcu lumină»³⁷¹. Întunericul a existat fără porunca Lui Dumnezeu. Lumina deplină, care nu poate fi decât o Lumină fără de început, nu poate fi decât existența unei ființe fără de început, a unei iubiri comunicative între trei Persoane³⁷².

2.1.1.1. *Natura luminii dumnezeiești în viziunea Sfinților Părinți*

Natura acestei lumini este, după cum subliniază Sfântul Efrem, prelungirea în istorie a *norului luminos* pe care l-a văzut Moise sau a *stâlpului de lumină* pe care l-au văzut iudeii în pustie. Ea avea această proprietate de a fi văzută, dar și de a se retrage pentru a nu mai putea fi observată, asigurând astfel alternanța zi-noapte fără ca lumina din primele trei zile, să fie concentrată într-un obiect. Lumina care a apărut pe pământ era fie ca un nor luminos, fie ca lumina zorilor, ori ca stâlpul ce a luminat poporul iudeu în pustie. Oricum, „lumina nu ar fi putut împrăștia întunericul ce învăluia totul, de nu și-ar fi răspândit fie materia, fie razele, precum soarele la răsărit. Lumina de la început era răspândită pretutindeni, nefiind închisă într-un singur loc anume, ea împrăștia întunericul fără a avea vreo mișcare. Toată mișcarea ei ținea de ivire și de pieire. Când ea pieria dintr-o dată, venea domnia nopții, domnie ce se sfârșea odată cu ivirea ei. Astfel, lumina a făcut să apară și cele trei zile următoare. Ea a ajutat la răsărirea tuturor celor care urmau a fi scoase de către pământ, în ziua a treia. Soarele a fost așezat în tăria cerului ca să aducă la împlinire cele care fuseseră făcute să apară mai înainte cu ajutorul luminii dintru început”³⁷³. Natura acestei lumini este înțeleasă de Sfântul Vasile cel Mare³⁷⁴ ca fiind doar o oglindire a luminii care nici nu a fost consemnată de istorie. El considera că soarele, luna, stele și fulgerele împrăștie lumina pe care o primesc de la sursa de lumină originală care provine din Ființa lui Dumnezeu.

³⁷¹ Sf. AMBROZIE CEL MARE, *Tâlcuiri la Facere*, 25.

³⁷² STĂNILOAE, *Iisus Hristos lumina lumii*, 185.

³⁷³ Sf. EFREM SIRUL, *Tâlcuire la Facere 1*, în *The Works of Our Father amongs the Saints, Ephraim the Syrian*, vol. 6 (Moscova: Theological Academy, Sergiev Posad, 1998), 287-8.

³⁷⁴ Sfântul Vasile explică într-un fel că: „Era o stare mai veche decât facerea lumii, potrivit puterilor fiitoare; în ea Ziditorul și Creatorul tuturor a făcut creaturi: lumină duhovnicească, potrivit fericirii celor care-L iubesc pe Domnul, firile raționale și nevăzute, și toată podoaba celor duhovnicești câte depășesc mintea noastră, ale căror nume nici nu este cu putință să le descoperim. Acestea umplu lumea cea nevăzută.” Sf. VASILE CEL MARE, *Omilia la Hexaemeron*, 75.

Dacă Lumina văzută umple lumea văzută, atunci lumea nevăzută este și ea luminată de un fel de lumină care nu este văzută³⁷⁵. Astăzi lumina fizică este convertită să asigure un „suport” luminos în comunicarea interpersonală mediată de dispozitivele tehnice, care folosesc semnalul electromagnetic pentru a transmite gândurile și expresiile concrete ale persoanei omenești, către semenii³⁷⁶.

Ca doctrină teologică, dogma naturii necreate a Luminii de pe Tabor a fost formulată în secolul al XIV-lea de către Sfântul Grigorie Palama, călugăr atonit, care a apărut practicile mistice împotriva acuzațiilor de erezie ale lui Varlaam din Calabria.

Sfântul Grigorie Palama a atins uniunea divină și a experimentat-o într-o viziune a strălucirii divine, care este aceeași „lumină” revelată de ucenicii lui Iisus de pe Muntele Tabor. Un exemplu de lumină necreată menționat în Vechiul Testament este *Rugul Aprins* de pe Muntele Sinai. Dacă Dumnezeu a creat o lumină atât de frumoasă, mângâietoare, revigorantă, curată și strălucitoare, atunci cu cât mai mult, mai confortabil trebuie să fie El Însuși. Dumnezeu a creat lumina mai întâi pentru că a creat-o din propria Sa lumină esențială. Lumina vizibilă apare aproape natural, deoarece este cel mai aproape de propria Sa natură. La scurt timp după aceea, Dumnezeu numește lumina „chipul bunătății lui Dumnezeu”, adăugând că lumina divină este transcendentă și mai presus de înțelegere în îngeri și oameni, inteligibilă și la soare, vizibilă. În timp ce Dumnezeu a făcut lumina, pentru ca adevărata formă externă și frumusețea creaturilor să poată fi văzută și înțeleasă în mod distinct, rezultă că există și o altă lumină secretă sau ascunsă, prin care forma internă a creaturilor poate fi de asemenea cunoscută și de care nu se poate ascunde nimic³⁷⁷. Sfântul Grigorie Palama arată că Dumnezeu este lumină nu prin ființă, ci prin lucrarea Sa. Făcând o distincție clară între Ființa și lucrarea divină, el sistematizează întreaga teologie a vederii lui Dumnezeu în lumină.

În Sfânta Scriptură întâlnim la tot pasul expresii care fac referință la lumină, la dumnezeiasca luminare, cât și la atribuirea numelui de Lumină lui Dumnezeu. Lumina sub forma norului luminos însoțește poporul evreu în timpul călătoriei din Egipt spre Tărâmul Făgăduinței, acoperă Tabernacolul, umple templul, indicând slava lui Dumnezeu sau prezența divină.

³⁷⁵ Sf. VASILE CEL MARE, *Omilii la Hexaemeron*, 75.

³⁷⁶ LEMENI et al., *Apologetica Ortodoxă*, 147.

³⁷⁷ Johann ARNDT, *True Christianity – a Treatise on Sincere Repentance, True Faith, The Holy Walk of the True Cristian* (Philadelphia: The Lutheran Book Store, 1868), 426-428.

Pentru gândirea teologică a Părinților Bisericii Răsăritene, toate acestea nu sunt limitări pur literare ca metafore sau figuri retorice, ci ele reprezintă o exprimare cât se poate de reală a manifestării dumnezeirii în dimensiunea imanentului³⁷⁸. Astfel, Dumnezeu ne cheamă spre dobândirea luminii și ne îndeamnă la spiritualizarea lumii văzute și dobândirea calității de nesticăciune.

Lumea a fost creată din nimic cu o rapiditate incredibilă, ca și cum ar fi fost creată chiar în momentul în care Dumnezeu a dorit-o. Aceste cuvinte declară că originea tuturor lucrurilor este Dumnezeu, care la început, înaintea tuturor lucrurilor, a creat cerul și pământul. Această creare simultană a cerului și a pământului de către Domnul Dumnezeu a fost posibilă chiar dacă nu este posibil ca cele două cuvinte, „cer” și „pământ”, să fie rostite simultan de către o persoană umană³⁷⁹. Numele de *Lumină* atribuit lui Dumnezeu dorește să arate prezența Sa personală în dimensiunea creatului și imposibilitatea de a rămâne străin experienței noastre, datorită iubirii Sale milostive.

Lumina existentă înainte de crearea luminătorilor a fost furnizată de o sursă inexplicabilă, dar despre care mulți cred că reprezintă slava lui Dumnezeu (Apoc. 21, 23). Lumina primei zile ale Creației este o reflectare a energiilor divine necreate izvorâte din Ființa Treimii, prin care Dumnezeu se descoperă lumii.

Unii cercetători au încercat să conteste această premisă, dar pentru alții este clar că Dumnezeu a luminat pământul înainte de soare. Ulterior s-a creat soarele, luna și vastul univers. Acest univers conține miliarde și miliarde de galaxii care sunt pline de stele, luni și planete, ca să nu mai vorbim de numeroase caracteristici pe care nu le înțelegem. Dumnezeu trebuie să exprime scopul luminilor. Luminătorii trebuie să dea lumină pe pământ și să cârmuiască ziua și noaptea, împărțind lumina de întuneric. Observând schimbările de poziție a lunii și a soarelui suntem capabili să observăm anotimpurile³⁸⁰. Lumina soarelui, lunii și stelelor este indispensabilă vieții biologice, la fel precum cunoașterea și iubirea sunt indispensabile învierii și nemuririi.

Dimensiunea cognoscibilă a dumnezeirii este marcată de această lumină sau iluminare a energiilor necreate sau a harului lui Dumnezeu

³⁷⁸ LOSSKY, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, 1.

³⁷⁹ SCHROEDER, *The Book of Genesis*, 55.

³⁸⁰ JAKSON, *Genesis: the King Promised*, 30-31.

care Se face cunoscut. Această lumină nu poate fi redusă la dimensiunea intelectului, cum de multe ori luminarea înțelegerii este luată în sens literar-abstract. Ea nu reprezintă nicio realitate sensibilă, dar inundă concomitent simțurile, rațiunea și mintea, revelându-Se omului în integritatea facultăților sale. Lumina energiilor necreate, reprezentând un dat al experienței duhovnicești, depășește capacitatea sensibilă și inteligibilă de percepție a omului. Sfântul Simeon Noul Teolog numește în poemele și scrierile sale dimensiunea suprasensibilă a Luminii necreate ca „foc nevăzut”, subliniind în același timp posibilitatea unei oarecare cunoașteri prin vedere, dar totodată catalogând-o ca fiind o lumină supraineligibilă³⁸¹. Tomosul Aghioritic care este o apologie a veștii isihaste alcătuită de călugării din Muntele Athos, face o demarcație exactă între „lumina vazută” și „lumina inteligenței” pe de o parte, iar pe cealaltă baricadă este situată „lumina necreată”, care le depășește deopotrivă pe celelalte două. „Lumina inteligenței – spun monahii atoniți – este deosebită de cea care este percepută prin simțuri”³⁸². Omul trebuie să fie deplin pnevmatizat, să ajungă un „trup duhovnicesc”, după cum spune Arhimandritul Sofronie, în *Mistica vederii Lui Dumnezeu*. „Harul îl va iubi pe om și de data aceasta nu-l va mai părăsi” – asceza culminează în dobândirea definitivă a harului³⁸³. Scopul final al omului nu este doar contemplarea intelectuală a lui Dumnezeu, pentru că în acest caz învierea ar fi depășită. Experiența unei vieți fericite este definită de perspectiva față către față a lui Dumnezeu, care are un impact holistic asupra persoanei³⁸⁴. Din această pricină Tomosul aghioritic³⁸⁵ vorbește de o anticipare încă din această viață a „dispozițiilor duhovnicești”³⁸⁶ în firea trupească curățită. Harul sub forma luminii este experiat de noi, cu condiția ca firea noastră să se afle în starea de sănătate duhovnicească. După Sfântul Serafim din Sarov, harul se va face cunoscut ca bucurie, pace, căldură lăuntrică și nu în ultimul rând, lumină³⁸⁷. Oamenii care caută lumina sau viețuirea conștientă după Dumnezeu

³⁸¹ LOSSKY, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, 83.

³⁸² LOSSKY, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, 81.

³⁸³ ARHIMANDRITUL SOFRONIE, *Mistica vederii lui Dumnezeu*, 180.

³⁸⁴ SF. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Ambigua*, 84.

³⁸⁵ LOSSKY, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, 83.

³⁸⁶ LOSSKY, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, 83.

³⁸⁷ LOSSKY, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, 84.